

D/15.473

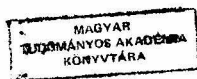
KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

VALLÁSI ÜZENET A MUNKÁRÓL

II.János Pál Laborem exercens kezdetű enciklikájának
mint a XX.századi munkateológia reprezentáns dokumentumának
szociológiai elemzése

DALMINÉ KISS GABRIELLA

1992

Motó: "Az alapszavak történetiek. Ez nemcsak azt jelenti: a számunkra történetileg múltjukat illetően áttekinthető korszakokban mindig más és más jelentésük volt, hanem azt is: most és a jövőben is történelmet alapoznak meg, aszerint, hogy milyen értelmezésük válik meghatározóvá."
/Heidegger/

I. Témaválasztás, célkitűzés, módszer

Az értekezés témáját a mai vallásos /katolikus/ munkafelfogásnak és az azt reprezentáló enciklikának részben a mai munkainterpertációkba /Bevezetés/, részben napjaink gyakorlati-szellemi áramlataiba /VI.fejezet/ való helyezésével próbáltam megragadni és elemezni, elsősorban az enciklika szimbolikus struktúrájának és recepciójának elemzésén keresztül /IV. és V. fejezet/.

A munka témája iránti érdeklődésem a hetvenes évekre megy vissza, amikor még úgy tűnt, hogy a munkakategória a tudományos érdeklődés középpontjában áll, hiszen számos filozófiai és szociológiai elméletnek közös alap gondolata volt sokáig, hogy a munka a mindenkorai társadalmak centrális, struktúra-meghatározó, dinamikáját konstituáló ténye, amely integrációját és konfliktusait is megszabja. Ugyanakkor a megítélésben, az értelmezésben egy fokozatos emancipációs folyamat módosulását észleltem.

A 60-as évek végére lezárult egy - a technikai determináció jegyében - optimistán megélt korszak. A 70-es évek válságai már az ipari társadalom jövőjének problémáit, gazdasági-társadalmi feszültségeit tárták fel. Az optimista hozzáállást nemcsak az egyenlőtlen fejlődés zavarta, de a fejlődés /gazdaságon túlmutató/ ellentmondásos, sőt negatív következményeinek erőteljesebb megfogalmazásai is. Ezek a folyamatok életre keltettek olyan törekvéseket, amelyek a munkára vonatkozó nézetek elméleti megújítására irányultak. A nyolcvanas évek végére egyre több olyan tanulmány kapott nyilvánosságot, amely azt a tapasztalatot rögzítette, hogy napjainkban megváltozik a munka korábbi központi szerepe, funkciója, értéke, még ha többen elismerik is, hogy a munka továbbra is az emberi élet és társadalom szerveződésének kitüntetett területe marad.

A munkáról szóló tanok szoros kapcsolatban fejlődtek a munka történelmi formáit létrehozó gyakorlattal. Ezek vizsgálatából nyilvánvalóvá válik, hogy a munka centrális szerepe nem terjeszthető

ki az ipari társadalom előtti és utáni korszakra. A nem munkaintenzív társadalmakban nincs kellő társadalmi-gazdasági szükséglet a munka középpontba állítására és kitüntetett kezelésére, szemben az ipari társadalmak szükségleteivel, amelyek kifejlesztik a munka centrális szerepét, megerősítik pozitív tudatát és értékét. A modern realitás olyan változásokat eredményezett /elsősorban a technikai fejlődés humanizációs problémái, valamint a posztindusztériális társadalmi berendezkedés új gazdasági-társadalmi szükségletei által/, amelyek módosítják a korábbi felfogásokat. Egy tevékenység értékének és értelmének mozgása tehát megfelel annak a változó pozíciónak, amelyet elfoglal az élet tartalmában.

A munkára vonatkozó elméletek követik a társadalom megváltozott munkaszükségletét, ill. a gazdasági alrendszernek /a fejlődésben betöltött szerepének megfelelő/ pozícióváltozásait és új kapcsolatrendszeit. Az egyes alrendszerek bonyolult kölcsönhatásainak, a gazdaságnak, a politikának az életvilággal való egyre szorosabb és reciprok érintkezésének leírására és értelmezésére a gazdaság, a munka világából való egyoldalú kiindulás nem lesz már kielégítő. Megfigyelhető az életvilág szempontjának felértékelődése, a differenciált alrendszerek komplexitásredukciójára való törekvés, még ha nem is minden ellentmondásosság nélkül. Ez az etika normavezérelt szempontjainak érvényesítési igényét erősíti fel. Az etikai megközelítések között kitüntetett és egyre növekvőbb szerepet játszik a vallási megközelítés, speciális szempontjaival együtt.

A vallások mindig tartalmaztak munkára vonatkozó nézeteket, amelyek az egyház szociális tanításának is alapját képezték, de a XIX. század második felétől megsokasodnak a vizsgálódások, napjainkban kulminálva. A munka civilizációjának sürgető feladatai irányítják a munka és az ember kérdésköre felé az egyház figyelmét, amely, ha aktívan és tevékenyen akar jelen lenni az ember és a világ dolgaiban, szembe kell, hogy nézzen modern korunk kihívásaival.

A vallásos munkaethosz protestáns tradíciója - főleg M.Weber munkássága nyomán - közzismert, de kevésbé ismert egy árnyalt és változó katolikus felfogás. Sok elemzés megelégszik a katolikus és a protestáns megközelítés nagyvonalú összevetésével, amelynek eredménye egy sommás, elmarasztaló ítélet, általában a pogány ókorral szemben pozitív, a protestantizmussal összevetve negatív értékelés. Többen viszont úgy vélekednek, hogy a kemény munka szellemi értéke nem kálvinista eredetű, hanem korábbi zsidó-keresztény gyökerekre megy vissza. Napjainkban a katolikus munkafelfogásnak nemcsak teológiai kidolgozottsága növekszik, de a munka egyre pozitívabb értékelése figyelhető meg. Ennek

ellenére tartja magát az a nézet, hogy a katolicizmus "megvetette" a munkát, és értelmezésének módosulásai is kevés figyelmet kapnak, holott ezek vizsgálata segítheti a munkakategória legitimációs válságának megértését.

Az utóbbi időben a munkateológia katolikus kidolgozottsága igen erősen fejlődött, és szaporodtak azok a legfelsőbb pápai megnyilatkozások is, amelyek a munka kérdéskörét érintik. Ezek sorából kiemelkedőnek tekinthetjük az 1981-ben megjelent *Laborem exercens* /Munkát végezve/ kezdetű enciklikát, amelyben II. János Pál pápa nemcsak a szociális tanítás alaptéziseit alkalmazza a modern munka világára, de a munka általános értelmezését is adja, élénk visszhangot váltva ki katolikus körökön kívül is, hangsúlyozván azon újszerűségét, hogy először szentelnek egy egész enciklikát "a munka" problémájának.

Ami a *Laborem exercens* enciklika sajátosságát adja, az nemcsak a munka témájának egy enciklika fókuszába való helyezése, de a munkának - az egész dokumentumot uraló - erőteljes metafizikai, antropológiai megközelítése. Ebbe a szemléletbe és tárgyalási módba ágyazódik - formailag is mintegy keretbe foglalva - a hagyományosan "szociális kérdésnek" nevezett problémaegyüttes tárgyalása. Mindez a különböző jellegű és szintű problémák kezelésének nehézségét hordozza, és - mint dolgozatomban igyekszem kifejteni - lényeges tartalmi-módszertani következményekkel jár. Mindenképpen eltér ezzel a korábbi enciklikák tartalmi-formai sajátosságaitól, és így magyarázatra szorul. Vizsgálatom sajátos szociológiai szempontjából ezt a magyarázatot akarom megadni.

A témaválasztás indoklása

A témaválasztást a fenti bevezetőből is érzékelhetően a téma aktualitása és elméleti feldolgozatlansága /különösen a nem konfesszionális irodalomban/ indokolja. Az utóbbi évtizedekben - egy antropológiai fordulat után - igen erőteljes lépések történtek a munka katolikus kidolgozására a katolikus egyház, ill. a katolikus gondolkodók részéről. Ugyanakkor a téma vallásszociológiai megközelítése lényegesen kidolgozatlanabb, pedig az ilyen elemzés tanulságos lehet napjaink "profán" munkainterpretációjának értelmezése és a katolikus felfogáshoz való viszonyának értékelése szempontjából is.

A katolikus munkafelfogás vizsgálatát szorgalmazza nemcsak a róla alkotott nem kielégítő kép, hiszen ténylegesen nemcsak gazdagabb és árnyaltabb, de változó is a tartalma, megközelítése, argumentálása és a doktrinális rendszerbe való illeszkedése, hanem a katolikus vallás történelmi tradíciójából fakadó

jelentősége, korábbi és mai szerepe, funkciója. Az alaposabb vizsgálódás hozzájárulhat a katolikus munkafelfogás jegyeinek, sajátosságainak teljesebb kidolgozásához, a munka vallásos értelmezésének, a munka teológiájának megismeréséhez, kritikai elsajátításához.

A munka katolikus interpretálásának, konkrétan a Laborem exercens enciklikában adott elemzés specifikumának feltárása segítheti a munka katolikus értelmezésére vonatkozó tudásunk szemléleti-módszertani egyoldalúságainak, hiányosságainak kiküszöbölését, más kategóriák, tudományos problémák és gondolkodásmódok teljesebb megismerését. Lehetővé teszi a kereszténység, ill. a katolicizmus eszmétörténeti szerepének jobb megértését éppúgy, mint a gyakorlati viszonyok alakításában - régen és napjainkban - játszott szerepének és lehetőségének egy új oldalról való megvilágítását.

A dolgozat célkitűzése

A szociológiai elemzés izgalmas tárgyát képezik a munkára vonatkozó sajátos értelmezési konstrukciók. A vizsgálódás számára az a feladat adódik, hogy az eltérő értelmezési típusok "mögé" is nézzon, interpretálásuk közben kapcsolatba hozza azzal a kontextussal, amelyben létrejöttek és különböző funkciókat betöltenek, és amelyek az adott vizsgálódáson belül nem tárhatók fel. Egy ilyen sajátos értelmezési modell a szociológia számára maga a teológiai megközelítés is.

Célom II. János Pál pápa Laborem exercens kezdetű enciklikájának szociológiai elemzése. Ez az elemzés az enciklika tartalmi-formai elemzésén, kritikai recepciója vizsgálatán keresztül közvetve hozzásegít a munka katolikus interpretációs sajátosságainak feltárásához, ill. napjaink különböző munkafelfogásainak bemutatásához. Tehát nem általában a munka katolikus interpretációs specifikumának elemzése áll érdeklődésem előterében, amelynek elméleti és történeti vonatkozása többszörösen meghaladja a dolgozat kereteit, mégcsak nem is a XX. századi formájáé, hanem az a tudásszociológiai aspektus, hogy a Laborem exercens enciklikában a munkafelfogásnak miért ilyen koncepcionális, tartalmi-formai jeggyel jelennek meg, melyek azok az elméleti-gyakolati szükségletek, amelyek karakterisztikumait létrehozzák, és szerepeit kondicionálják.

Szükséges azt is hangsúlyozni, hogy nem mint "szociális enciklikát" vizsgálok a Laborem exercenst, de vizsgálok éppen az ilyen enciklikáktól eltérő sajátosságait és azokat az okokat, hogy ebben az enciklikában miért "a munka" jelenik meg a szociális kérdés középpontjaként, ill. a korábbi enciklikák

"munkás-kérdéséről" miért az elvont munkafogalom vizsgálatára tevődik a pápa figyelme.

A problémamegközelítés jellege, a kutatás módszere

A vizsgálódás jellegét, a kutatás módszerét alapvetően a dolgozat célkitűzésében megfogalmazott szándéknak, ill. az enciklika-jellegből adódó adekvátságnak /hiszen nem tudományos műről van szó/ megfelelően a tudásszociológiai megközelítés határozza meg, de emellett egy interdiszciplináris problémakezelés, ill. a téma történeti és logikai összefüggéseinek együttes feltárása is jellemzi. Az interdiszciplináris problémakezelést magának az enciklikának komplex /teológiai, filozófiai, szociológiai/ szemlélete is involválja. Ugyanakkor módszertanilag nem lehet megkerülni a kategória mozgásában megnyilvánuló "lényegi általánosnak" és a "korspecifikumnak" megragadására irányuló vizsgálódást.

Mindezek egy viszonylag extenzív megközelítést kívánnak, de legalábbis megkívánják a kérdéskörnek egy általánosabb áttekintését, valamint a logikai és a történelmi szempontok egységének a megteremtését. Ezen a szélesebb bázison végezhető el az enciklika elemzése.

A dolgozat logikájának, szerkezetének és problémaköreinek kimunkálását nem utolsó sorban az a tény is formálta, hogy az irodalomban is nagyon "szétszórt" a téma megközelítése, és ezért csak teljes komplexitásában és széles összefüggérendszerében feltárva tudtam átlátni, lényegét megragadni. Szükségem volt tehát az egész kérdéskomplexum áttekintésére és rendezésére. Egyféle teljességre törekedtem, de semmiképpen nem mennyiségi értelemben, hanem az elengedhetetlenek, elhagyhatatlannak ítélt aspektusokat, problémákat kerestem és akartam megragadni. Így született a dolgozat struktúrája és tartalma, amelynek minden részét egymásra épülőnek terveztem. Természetesen a kifejtés logikája, tartalma és stílusa saját olvasottságomat, gondolkodásomat és problémaérzékenységet is tükrözi, ami eltérhet másokétól, ugyanakkor olyan látószöveget is nyújthat - és ez volt a célom, amit remélem, elértem -, amely máshonnan nem adódó eredményeket hozhat. Ez hordozhatja a dolgozatom eredetiségét és értékét.

A tudásszociológiai megközelítési mód alkalmazhatósága

A tudásszociológia szemlélete ma igen elterjedt, mondhatnánk a szociológia általános szemléletévé vált, de sajátos helyzetek és problémák megközelítése szempontjából egyenesen nélkülözhetetlen, mert a tudást nem "adottságként" kezeli, és lehetővé teszi a mögöttes szándékok, érdekek, motivációk rejtett dimenzióinak feltárását. A korábban nem reflektált előítéletekről, rejtett befolyásoltságról, érdekekről,

funkciókról kimutathatja jelenlévőségüket, társadalmi előidézettségüket, partikularitásukat.

Egy ilyen típusú vizsgálódás különösen ott lesz jelentős, ahol a társadalom különböző csoportjai között az egyes társadalmi jelenségekről eltérő értelmezések élnek egymás mellett, a különbözőség egyszerű elismerésétől és tudomásulvételétől a konfliktusos szituációig, ahol elégtelen kommunikáció tapasztalható.

A teológiai megközelítés megértéséhez jól hasznosítható a szemlélete, hogy a történelmi háttér-alapon hogyan konstituálódik a különböző teológiai értelmezésekben a munka jelentéstartalma és -struktúrája, miként változnak a munkaértelmezések. A tudásszociológiai megközelítés termékenynek bizonyul az enciklika "üzenetének" feltárásában, többretegűségének, hatásának, aktualitásának, jelentőségének megmutatásában.

Az enciklika megközelítése szempontjából egyaránt fontos, hogy milyen tartalmi és argumentációs bázissal mutatja be az ember földi életének alapvető tényezőjévé tett munkát, és az, hogy miért választotta az elvont metafizikai, antropológiai és morális megközelítést, milyen értelmezési lehetőségek rejlenek e formában a "vallási üzenet" megjelenítésére és bizonyos funkciók betöltésére. Azaz, a munkafelfogásnak miért ilyen tartalmi és formai jegyei jelennek meg.

A vallási rendszer mint "strukturált és strukturáló" közeg, nemcsak a társadalmi struktúrák hatásainak közvetlen, bár reciprok "visszatükröződéseként" elemezhető, hanem elsősorban aszerint, hogy milyen heterogén funkciót tölt be "tisztán szimbolikus hatékonysága révén". Továbbá maga a vallási tanítás és a befogadás is függ a "vallási kereslettől", az egyház ill. a laikusok különböző csoportjainak vallási érdekétől, ill. a vallási érdekek a társadalom egyéb érdekszféráihoz való kapcsolódásától.

Az enciklika elemzésében kutatási módszerként megjelölt tudásszociológiai elemzés alapján három kérdésre igyekszem választ adni:

- milyen speciális interpretatív magyarázatok vannak a XX. századi katolikus munkafelfogásban,
- ezek közül hogyan választanak a "termelő" /jelen esetben a szerző II. János Pál pápa felfogásának sajátosságai, indítékai és funkciói/ és a befogadók /az enciklika kritikai fogadtatása/,
- hogyan illeszkedik ez a választás /magyarázat/ a szélesebb társadalmi közegbe, környezetbe /a munka vallásos, katolikus felfogásának perspektívája/.

A tudásszociológiai elemzés eredménnyel járhat annak a kérdésnek a megválaszolásában: miért kerül

és miért így kerül az enciklika középpontjába a munka általános témaköre, milyen szerepet tölt be, és milyen lehetőségeket bont ki.

II. Az értekezés gondolatmenete, főbb megállapításai

A katolikus munkafelfogás invariáns karakterisztikumai, a XX. századi interpretációk sajátosságai, irányzatai

A katolikus munkafelfogás specifikumának és módosulásának feltárásához a különböző korok munkafelfogásában megnyilvánuló azonosságok és különbségek megragadására is szükség van. A katolicizmus munkafelfogása minden történetisége ellenére rendelkezik olyan változó dinamikájú állandó jegyekkel, amelyek változása során hol halványabban, hol erőteljesebben jelen vannak. Az invariáns karakterisztikumok a tanítás "belső magvát" jelentik, a katolicizmus lényegéből fakadnak, meglétüket az a mindig jelenlévő törekvés is biztosítja, hogy a mulandó értékektől megkülönböztesse az állandót, az áthagyományozni valót. A munkához való viszony alapvető sajátosságai egymással is szorosan összekapcsolódnak, nem lehet tetszés szerint elvenni vagy hozzátenni. A katolikus munkafelfogás alapvető jegyei, a munkafogalom értelmezésének:

- a bűnhöz való kötődésében, büntető és vezető /megváltó/ jellegében,
- transzcendens irányultságában,
- eszkatologikus perspektívájában,
- spirituális és erkölcsi aspektusának primátusában,
- objektív és szubjektív oldalának elkülönítésében, a szubjektív oldal elsődlegességében,
- személyes és közösségi vonásal egyidejű és egymásra vonatkoztatott figyelembevételében mutatkoznak meg.

A XX. század megújuló teológiai törekvéseit a század problémáinak megértésére való törekvés, a modern élet tapasztalatainak való megfelelés igénye formálta. A típusok megalkotásánál teljesen magamra voltam hagyatkozva, mert az irodalomban sehol sem találtam hasonló törekvéseket. Mégis úgy gondoltam, mivel jól érzékelhető különbségeket lehet észrevenni, egy ilyen vizsgálódás segítheti a katolikus munkafelfogás változásának és differenciáltságának, a Laborem exercens enciklika illeszkedésének bemutatását. Az önkényességet hogy elkerüljem, az irányzatok biztos alapjait és szempontjait kellett felállítanom. Ezek nem lehettek mások, mint egy átfogó keresztény világnézet

alapjainak, az ember-világ-Isten kapcsolatnak, a munkára mint tevékenységre irányuló vizsgálódás általános szempontjainak /ok-cél-tartalom/ és az invariáns karakterisztikumoknak sajátos megjelenítése, kiegészítése, értelmezése. A közös, többtendenciájú keresztény hagyományból különböző irányzatok fejlődtek ki, amelyek részben a "szent források" bizonyos aspektusainak hangsúlyozásából, részben a konkrét szerzői állásfoglalásokból adódnak. A típusok elkülönítésével lehetővé válik a szemléleti sajátosságok, különbségek, újszerűségek érzékeltetése, bár természetesen tiszta típusok önmagukban aligha találhatók, ill. egy-egy szerző gondolkodásában több irányzat jegyei is felismerhetők.

A teljesség és maradéktalan besorolhatóság igénye nélkül elkülöníthetők a következő irányzatok:

- tradicionális /metafizikai/, ide tartozik a témáról érkező legtöbb teológus munkája, különösen a század elején/,
- perszonalista /pl. E. Mounier, J. Lacroix/,
- evolucionista /pl. Teilhard de Chardin/,
- racionalista /M.-D.Chenu/.

Hangsúlyozni kell, hogy ezek a megkülönböztetések nem értékelő jellegűek, még a tradicionális irányzat esetében sem. Itt is a XX. századi formáról van szó /benne a II.Vatikáni zsinat új szemléletével/, és nem téveszthető össze korábbi formáival. Az elnevezés a hagyományhoz való erőteljesebb kötődést akarja kifejezni, és azt, hogy a katolikus munkafelfogás invariáns karakterisztikumai legtisztábban és egyensúlyban e felfogásban jelennek meg, míg a többi irányzat jobban magán viseli valamely sajátos jegynek az előtérbe kerülését. Így a típusok kimunkálásához az invariáns karakterisztikumok megragadására is szükség volt. Ezt azonban nemcsak ezért tekintem a dolgozat értékének, hanem mert ilyen összegző és teljességre törő, hatalmas történelmi korszakra tekintő irodalom átfogó szintetizálását éppúgy nem találtam, mint a XX. századi irányzatok árnyalt megkülönböztetésű elemzését sem, de legfőbbképpen, mert - miként az elnevezéssel is érzékeltetni akartam - véleményem szerint elengedhetetlen jellemzője a katolikus munkafelfogásnak, amely még megengedi értékhangsúlyok változását és a munka bizonyos jellemzőinek módosulását, ami jól érzékelhető éppen a XX. századi tradicionális irányzat sajátosságaiban.

Ezzel a fejezettel célom volt az is, hogy a katolikus felfogás gazdagságát, árnyaltságát és módosulását bemutassam, azon túl, hogy lehetővé teszi a Laborem exercens sajátos illeszkedésének bemutatását.

A Laborem exercens enciklika elemzése

A munka témájával való foglalkozás egyszerre tartalmaz folytonosságot és újszerűséget, hiszen nem haladhatja meg radikálisan a katolikus társadalmi tanítás szemléletbeli-módszerbeli jellemzőit anélkül, hogy meg ne szüntesse. Ezt jelzi már a Laborem exercens gondolatait alapvetően meghatározó három forrásnak a jellege. Gondolatainak fundamentális bázisa:

- a Biblia /elsősorban a Teremtés könyve, az Evangéliumok és az Apostoli iratok/,
- az elődök - enciklikákban kifejtett - szociális tanításai, kitüntetetten a II. Vatikáni zsinat tanítása /leginkább a Gaudium et spes kezdetű konstitúció/
- és a valóság elemzése.

A három forrásnak különböző a szerepe és értéke, önmagukban elég hagyományosnak is tekinthetők, érdekessé a sajátos pápai értelmezés és felhasználás teszi. A pápa nem ismétli vagy értékeli részletesen az aktualitás szempontjából a korábbi szociális enciklikákat, hanem azokat és azon gondolatokat emeli ki, amelyek egy új látásmód előkészítői voltak. Az "aggiornamento" gondolatának megfogalmazása miatt különösen kiemelkedő a Gaudium et spes szerepe.

A zsinat "kopernikuszi fordulato" jelent az egyház tanításában, amelynek két lényeges eleme van: szemléletbeli módosulás és a szociális tanításban alkalmazott módszer megváltozása. A szemléletbeli módosulás az egyház és a világ, a keresztény ember és a valóság kapcsolatának ártértelezését, a világ és Isten kapcsolatának újrafogalmazását jelenti. A szemléletbeli változás fejeződik ki a szociális tanítás elemzési módszerének módosulásában is /az evangelizáció erősödése, az indukció módszerének előtérbe helyezése a dedukció módszerével szemben, a teleologikus érvelési mód preferálása a deontologikus érveléssel szemben, a pluralizmus térhódítása/. A Laborem exercens enciklika viszonya ezen változásokhoz nemcsak a keletkezés körülményeit világítja meg, hanem az enciklika legfőbb jegyeit is meghatározza.

Ha megpróbáljuk röviden összefoglalni azokat a tényezőket, amelyek a munka témája felé terelték az egyházi, a pápai figyelmet, és amelyek szükségessé és jogossá tették, hogy külön enciklikában, a szociális kérdés középpontjába emelve elemezze "a munka" kérdéskörét, akkor azt látjuk, hogy azok

- túl a pápa személyes elkötelezettségén a munka kérdésköre iránt,
- korunk válságban lévő társadalmában kifejlődő globális problémák adta új világhelyzetből

- és az egyháznak a mai világban való élése során keletkezett törekvéseiből fakadnak.

Ezért, ha meg szeretnénk válaszolni, hogy miért kerül, és miért így kerül az enciklika középpontjába a munka általános témaköre, melyek az erői és korlátai, akkor a következő kérdésköröket kell megvizsgálni:

1. a globális szemlélet kialakulásának szükségessége, amely maga is a munka általános problematikájához vezet, és elvont, általános fogalomhasználatát inspirálja,
2. a munka témája iránti személyes pápai elkötelezettség,
3. milyen funkciót tölt be, és milyen előnyökkel, lehetőségekkel bír az enciklika szimbolikus struktúrája: a kettős forrás, az elvont, általános munkakategória /a metafizikai-transzcendentális és a morális-spirituális fogalomhasználat/, valamint a pozitív értéktételezettségű munkafogalom alkalmazása, továbbá, milyen korlátai vannak e fogalomhasználatnak és szemléletnek.

Kitüntetett helyet foglal el a "szimbolikus struktúra" működésének és hatékonyságának elemzése. Így

- a "kettős forrás" /a "Kinyilatkoztatás", a bibliai paradigma, a hagyomány és a valóság szociológiai elemzése/.
- az elvont, metafizikai, antropológiai és morális-spirituális fogalomhasználat, valamint az ezekre alapozódó
- pozitív értéktételeződések funkciójának vizsgálata az, amire választ kell keresni ahhoz, hogy az elemzés feltárhassa: a munkafogalom eme használata teszi lehetővé, hogy egyrészt a mai léthelyzet elemzése és kritikája egységes alapelvet és kritériumot kapjon, biztosítva annak a többirányú kritikagyakorlásnak a lehetőségét, amely a szerző szándéka szerint:
- kritika a társadalmi gyakorlat különböző konkrét formái felett /kapitalizmus és szocializmus/ és
- ideológiai kritika más értelmezések felett /pl. materializmus, liberalizmus stb./, ill.
- más vallási elméleti-gyakorlati törekvések /pl. a felszabadítás teológia/ felett, másrészt elősegíti a katolikus egyház legitimitását a mai világban másik kettős funkciója révén, amennyiben egyszerre tűnik a munkatársadalom legitimáló ideológiájának és bírálójának.

Ezek a törekvések lehetővé teszik a munka világának tendenciáiból fakadó globális problémák megoldásában való részvételt, és kritikáján keresztül is stabilizálják korunk munkatársadalmait.

Az egyetemesen, mindenhol és mindenkor érvényes általános törvényszerűségek érvényességéhez

kellőképpen absztraktnak kell lennie. Így igazi funkciója nem is az empirikus megvalósíthatósága, hanem

- a kritikaadás státusza, ill.

- a szétőredezett, meghasonlott valóság biztos, örök és egységes szemlélet általi egyesítési lehetősége.

Azaz egyféle lehetséges egységet szimbolizál, amely egység a reális valóságból való kiindulással nem bontható ki.

Az elvont általános eszme alapján két funkció válik lehetővé:

- életben tart bizonyos értékeket, és

- segít kifejlődni egy ennek megfelelő gyakorlatot.

Az enciklikában a mai léthelyzet elemzése és kritikája egységes és megfellebbezhetetlen alapelvet és kritériumot kap az egyetemes keresztény morálban, az általános emberi érdek, érték, méltóság és jog szemszögéből történő megítélést. A teória tiszta elvei mint általános elvek "megvesztegethetetlen bírák" lehetnek a praxis felett. Meghaladja ez a szemlélet a különös struktúrák /földrészek, nemzetek, rendszerek, osztályok/ partikuláris kötöttségeit, hogy a munka általános fogalmának katolikus értelmezéséből kibontott egyetemes érték és méltóság nevében megmérressenek.

Ez a moráleteológiai módszer eltávolít a közvetlen valóságtól ugyan, mégis vannak erényei: egy kritika érvényesítési lehetősége, amennyiben a társadalmi lét megjelenő formáit nem veszi adottnak, hanem a fennálló viszonyok meghaladásának szükségességét mutatja ki.

Az enciklika azért is alapozódik elvont és metafizikus fogalomra és elemzésre, bibliai paradigmára, mert a munkának pozitív fogalmára van szükség, és ez nem bontható ki a konkrét társadalmi viszonyokból, a munka világának szociológiai elemzéséből.

A Laborem exercens munkainterpretálása a munka általános fogalmának pozitív értékelésével ideológiai jelleget kap, alkalmassá válna ezáltal arra, hogy a kor ama munkaszükségletét kielégítse, amely a munkával való nagymértékű azonosulást kívánja, és a szükséges munkát elvégezteti, bármilyen is az. A munkának nincs önmagában vagy partikuláris helyzetekből kinövő értéke. Így végső értelme csak egy abszolút, keresztény perszonalista értékrendszerre /a munka elsőbbsége a tőkével szemben, az ember elsőbbsége a munkával szemben/ vonatkoztatva jelenik meg, amely végső értékét kijelöli. A munka egzisztenciális megértése csak vallási lényegének feltárásával jön létre. Ez a "mélyértelme" a munka pozitív jegyeiből /emberi, kozmikus és üdvörtörténeti értékéből, amelyet eszkatologikus vonatkozása foglal

egybe/ adódik, amely lehetővé teszi a partikuláris nézőpontokból eredő negativitások új szemléletét. A külső jelenségen áthatolva a lényeghez, a "belső elvhez", a munka spirituális lényegéhez lehet eljutni, amely eltünteti a pusztá véletlen szempontjait.

Az enciklikában az hangsúlyozódik, hogy a katolikus tanítás mindig is pozitívan értékelte a munkát, amellet, hogy nem értékelte túl, és nem ruházta fel önértékkel. Így egyszerre felelhet meg azon kor követelményének is, amely, mint a pápa is látja, bizonyos értelemben munkacentrikus, de egyben a munkatársadalmat meghaladni látszó tendenciáknak is.

A katolikus munkafelfogás a munka transzcendens és deontologikus jellege /istení parancs/ és pozitív inherens jegyei alapján kielégítheti a kor munkaszükségletét, amennyiben benne van a mindenkori munkaideológiák két eleme, az alárendelték együttműködését megnyerő szándék, és a munkát előíró tekintély legitímálására való irányulás. Mindkettő megtalálható a Laborem exercens okfejtésében, amelyhez megfelelő eszköz mind a deontologikus, mind a teleologikus argumentálás. A legitímáló "szentesítést" a munka általános pozitív fogalma hordozza, amely érvényessé teszi bármely konkrét munkára való alkalmazását. Ugyanakkor mégis lehetővé teszi, hogy a konkrét munka ennek fényében mérettessen meg, és kapjon éles kritikát a különböző társadalmi rendszerek elidegenedett munkája.

Így egyszerre tűnik a munkatársadalom legitímáló ideológiájának és bírálójának. Ez utóbbiért, azaz a kritikai funkciójáért látják benne többen már a munkatársadalom meghaladásának, egy posztindusztriális társadalom szemléletének, értékrendjének megjelenését. Valójában épp azért töltheti be kettős funkcióját /a legitímálót és a kritikát/ egyszerre, és lehet így igazán reprezentáns ideológia korunkban, ahol különböző értékrendek és gyakorlati /indusztrializációs, fellett ipari és posztindusztriális/ tendenciák keverednek, mert mindegyik talál fogódzót a munka elvont, morális és pozitív megközelítésében, amely egyszerre felhívás a munkára, és tiltakozás a munka személyt nyomorító elidegenedett formái ellen. Így keletkezik a "kettős jelentés", amely "elkerülhetetlenül létrejön, anélkül, hogy kifejezetten törekedni kellene rá, valahányszor egymással ellentétes életkörülmények alapján értelmeznék egyetlen üzenetet ..." /Bourdieu/. Mindez nagyon jól érzékelhető módon mutatkozik meg az enciklika recepciójában.

Az enciklika tartalmi-formai sajátosságai egyszerre termékenyek és korlátozók. Korlátozók, mert a túlságosan elvont normákat megfogalmazó álláspont formális marad, s nem nyújt egzaktt fogódzót az

ember, a társadalom konkrét viszonyaiban, döntéseiben. Kielégíthető-e ezzel az egyháznak az az önmagával szemben támasztott igénye, hogy hatékonyan jelen legyen a világ dolgaiban, amint azt az érintettek is elvárják? Gyakorlatilag elég termékeny-e egy elvont, általános, morális megközelítés? A morális, spirituális megközelítés prioritása következik az aktív politikai szerepvállalástól való tartózkodás pápai igényéből is. Így azt is mondhatjuk, hogy absztrakt, deduktív, spiritualizáló, moralizáló hangvétele reagálás a konkrétabb, gyakorlatibb, átalakító szándékú, induktív kiindulópontú latin-amerikai forradalom és felszabadítás teológiák létrejöttére, elméleti és gyakorlati hatására, nem utolsósorban a marxizmusnak mint elméletnek és módszernek az elutasítása fejeződik ki benne.

Az enciklikában található munkainterpretáció szimbolikus struktúrájának és szerepének a vizsgálata - mint reprezentáns dokumentumé - azt a szélesebb kérdéskört is megvilágítja, hogy milyen napjainkban a munka vallásos felfogásának a perspektívája és a ráirányuló vizsgálatok jelentősége.

A Laborem exercens munkafelfogása

Az enciklika megtartja a katolikus munkafelfogás alapvető jegyeit. Új vonása az antropocentrikus és a perszonalista beállítottságok felerősödése, amelyek a hagyományos katolikus felfogásban nem manifeszt formában voltak jelen, és a XX. századi, még inkább a mai katolikus gondolkodás vezető áramlataivá váltak. A munkát mint az ember elsődleges létkategóriáját szemléli, amennyiben speciálisan emberhez tartozónak tekinti, amely nem terjed ki az élővilág más szférájára, és nem is egyik vagy másik kultúrfokhoz kötött. Tehát a munkát "elsődleges jelentésében" akarja feltárni, új, a mindennapitól eltérő értelmét és értékét keresi és fedezi fel. Ez az új értelem egyrészt az ember létminőségéhez kapcsolódó voltából, másrészt, ettől el nem választhatóan, "vallási értékéből" adódik, amely értelem átvilágítja, átértelmezi a mindennapi munkát, és attól eltérő értelmét, értékét és rendjét hozza létre.

Az enciklika munkafelfogásának elemzéséhez elsősorban a munka definiálási problémáit, ill. a munkafelfogás dimenzióit kellett megvizsgálnom.

A munka definiálási problémái az enciklikában

A munka az emberi lét alapvető dimenziója - mondja II. János Pál pápa -, ennek tartalma azonban akkor tárul fel, ha megnézzük, milyen munkafogalommal dolgozik a pápa. Az enciklikában megfogalmazott munkafelfogás alapja a biblikus teológia, konkrétan a teremtés teológiája. Munkának tekinti az ember minden olyan cselekedetét, amely "emberspecifikus", azaz más létezőre nem jellemző,

létfenntartó és önmegvalósító az ember Isten által felruházott képességgel és tulajdonságai révén. Úgy tűnik a pápai értelmezés szerint, hogy a munkában feloldható minden más teleologikus tevékenység. A munka antropológiai megközelítésére: antropocentrizmus, s mint ilyenre munkacentrizmus, s mint ilyenre az ember Föld feletti uralmának hangsúlyozása jellemző. Felvetődik a kérdés, aktuális-e ma a munkát úgy és annyira és épp azzal dicsőíteni, hogy a munka ennyire szorosan kötődik az emberi lényeghez, az emberi uralomhoz, hogy a munka az ember megkülönböztető /kirekesztő értelemben/ jegyévé válik, mint az ember Föld feletti uralmának megvalósítója. Nem probléma nélkül a kiszélesített fogalomhasználat, mert könnyen a munka túlértékeléséhez vezet. Ez az antropológiai antropocentrizmus, az ember Föld feletti uralmának hangsúlyozása azt az újkori optimizmust erősíti, amelyet napjainkban ér - vitathatatlanul jogosan - több oldalról kritika, amely korlátansága tudatával vagy még inkább abból fakadó "korlátoltóságával" nem az emberi életfeltételek és életminőség kiteljesedéséhez vezetett, de épp annak alapjaiban történő veszélyeztetettségét eredményezte.

Munkacentrizmusának ezek a jegyei nemcsak a tradicionális felfogástól különböznek, de néhány mai teológiai irányzattól is, amelyben az ember Föld feletti uralma nem ilyen munkacentrikusan jelenik meg. A tradicionális katolikus felfogás lényegi jegye épp a túlzott munkacentrikusság elleni tiltakozás, amely igaz, valamiképpen megőrződik az enciklikában is épp az emberellenes értelmezések tartalmi kizárásával. E tiltakozás limitek közé szorítja az interpretálási lehetőségeket, de az "olvasatok" azonban még így is sokfélék, és többen aggodalmaikban - a "félreolvasás lehetőségétől" tartva - a határozottabb problématudatosítás igényét fogalmazták meg e vonatkozásban is.

Jogosan vetődik fel tehát a kérdés, szükséges-e ez a széles munkafogalom? Nem volna-e lehetséges bizonyos tevékenységeket nem munkaként meghatározni, és mint nem munkát elismerni és értékelni? Ekkor nem kellene feltétlenül az "emberi lényeg" egészében a munkához kötni, vagy kizárólag a munkát az emberi lényeghez. Mégis elgondolkodtató, miért szükséges munkaként értelmezni a különböző tevékenységformákat? Megkockáztatjuk, hogy talán azért, mert csak munkaként elismerve vagyunk hajlandók ma akceptálni minden tevékenységet, mert ez a munkatársadalomban kifejlődött-kifejlesztett törekvés, azaz minden értelmes és értékes, elismerésre vágyó tevékenység munkaként határozza meg önmagát. Megfelel ez a bérmunkáslét öntudatos megélésének éppúgy, mint a társadalmi elit önaffirmációjának. Olyan társadalomban élünk, amelyben az elit - az ókortól eltérően - nem a

semmittevással vagy a középkori "hősi restséggel" határozza meg önmagát, hanem a munkában nyújtott teljesítménnyel.

A pápa szerint a munkának gazdasági leszűkítése egyaránt degradálja a munkát mint olyat és a munkavégző embert. A munka túlnyúlik a gazdaság professzionális intézményrendszerén és annak részleges fogalmi meghatározottságán. A pápai munkafogalomnak a legmélyebb és legegységesebb horizontját, az egész ember érintettségét az antropológiai megközelítés, az emberi lényegre vonatkoztatás hordozza. Ezen a bázison adja meg a munka fogalmát és értékét. Az enciklikában nemcsak alapvetőnek tartja a munka és az ember kapcsolatát, de szinte egyetlennek "az emberi lényeg" vonatkozásában, ami akkor is elgondolkodtató, ha nem hagy kétséget afelől, hogy az ember-munka kapcsolatban a munka van az emberért, és nem fordítva.

De ebből a túláltalánosított fogalomhasználatból megérthető-e a munka szűkebb világának problémája, vagy éppen az a pápai szándék, hogy általa felhívja a figyelmet a munkafogalom leszűkítésében rejlő veszélyekre, amikor csak pusztán gazdasági funkciójában látják, és az embert is csupán eszközként, a gazdaság alanyaként kezelik. Ezeket a veszélyeket jobban lehet érzékeltetni és elkerülni az antropológiai munkafogalom alkalmazásával.

Éppen ez a széles fogalomhasználat és az antropológiai célkitűzések adják az enciklika specifikumát, amely megkülönbözteti a *Rerum novarum*tól és általában a szociális enciklikáktól, ahol korproblémákat tárgyalnak, és a munkát a konkrét szociális kérdéshez tartozóan elsősorban gazdasági oldalról vizsgálják, ha a személyt érintő vonatkozások kiemelésével is.

A pápai munkakategória nagyon is koncepciózus fogalomhasználatot rejt. Ez pedig nem más, mint az emberi értékek és méltóság védelme oly korban, amely alapvetően - igaz, egyenlőtlen fejlődésben - munkacentrikus, és épp mint ilyen veszélyezteti az emberiséget, az emberlenséget. A legtöbb kritika ezért fenntartás nélkül elfogadja a pápai megközelítés jogosságát, szükségességét, jelentőségét. Néhányan azért felvetik a megközelítés problémátanságát, a munka jelentőségének túlértékelését. Így, bár a sajátos egyházi hagyományhoz szorosan kapcsolódik /biblikus teológia, krisztológia, az egyház tradicionális társadalmi tanítása stb./, mégis különösen kötődik korához, amely kitermeli a munka megnövekedett szerepét, értékét és annak problémáit, ill. az ezeket kifejező elméleteket.

Tehát e sajátos munkafogalom használatának van oka, funkciója és következménye is. Ezek nem

ellentmondás nélküliek, egyesek túl közelnek érzik a mai profán koncepciókhoz, mások éppen távolinak a munka mai konkrét problémáinak kibontásához.

A Laborem exercens munkafelfogásának dimenziói

Az enciklikában jelenlévő alapvető dimenziók: teológiai, filozófiai, szaktudományos és ideológiai jellegűek. Az enciklikán belül ezek a dimenziók nem különülnek el, sokkal inkább áthatják egymást, ezért elemzésükben sem lehet mereven elválasztani őket. A Laborem exercens kétségtelenül elsődlegesen teológiai, és nem társadalomtudományi dokumentum, amit forrásai, problémái és problémakezelési módjai is mutatnak, amelyekbe azonban filozófiai reflexiókat és szaktudományos megállapításokat is beleszó a pápa.

Az enciklika teológiai dimenziója

Az enciklika teológiai dimenzióját elsősorban a munka antropológiai, etikai és spirituális vonatkozásainak kifejtése adja.

A korábbi enciklikákban a munka témája nem önálló antropológiai dimenziójában jelent meg. Már magából az antropológiai megközelítésből is következik a munka megnövekedett értéke, rangja és pozitívítása, ill. ilyen jegyeket tulajdonítva neki, válik a munka az ember megkülönböztető jegyévé. Az enciklikában mindkét megközelítés megtalálható, egyik a másikkal támasztódik alá. Tartalmilag ez a következő problémákat veti fel, amelyek az ember és Isten kapcsolatának szinte valamennyi lényeges oldalát érintik.

1. Miként értelmezhető a munka mint az ember antropológiai jegye:

- a munka és teremtés kapcsolata,
- a munka mint "a Föld feletti uralom" megvalósítója, mint a személy autoteológija, transzcendenciája,
- a munka és a bűn kapcsolata.

2. Miként értelmezhető az emberi munka mint az isteni tevékenység folytatása, részese:

- az ember mint Isten "teremtőtársa",
- az embernek a krisztusi "megváltó tevékenységben" való részvétele.

Az enciklika vezér-motívuma a teremtés-metaphora mellett az emberi uralom föld megvalósításának isteni parancsa. Az emberi uralomból származó antropológiai optimizmust meg töri, megtörheti a

munkának az ősi bűnnel, büntetéssel, szenvedéssel való kapcsolata. A munkának a bűnnel és következményével, a büntetéssel való kapcsolatának a bemutatása és elfogadása nagyon "mértéktartó", nem sérti a pápai értelmezésben a munka pozitív és optimista oldalának lényegét, de nem is elhanyagolható aspektusaként jelenik meg. A szenvedés, amely a munkát kíséri, részben a bűn következményeként büntetésként jelenik meg, de egyben lehetőségként a Teremtő munkálkodásában, a "krisztusi megváltó munkában" való részvételre. A munka vallási szentesítése itt éri el a csúcspontját, a megváltás metaforájának misztikussága, spirituális és erkölcsi dimenziójának vallási mélysége, rangja által. Ez a szemlélet és dimenzió sokakat meghökkent, és a munka mérhetetlen túlbecsülését fedezik fel benne.

Az előző fejtegetésekből nyilvánvaló, hogy a fáradságnak az emberi munkát kísérő megszüntethetetlen jelenléte nem áll ellentétben sem a munka pozitív értékével, sem a munka objektív feltételeinek javítására tett kísérletekkel, amelyek a személy méltóságának növelését szolgálják. Mégis a vallás "kompenzatorikus", belenyugvó, netán "ideológiai" funkciójának érzetét keltik/kelthetik a fenti sorok, miként azok a részek, ahol a pápa bármiféle munkát pozitívan értékel annak alanyára vonatkozó tekintettel, függetlenül a konkrét munka objektív feltételeitől, amelyek a munkavégző személy konkrét méltóságát, önmegvalósítását behatárolják.

Amit a pápa kevésbé vesz figyelembe, és amit több kritikusa ezért problémaként felvet, az "elidegenedett munka" képének, a munkát kísérő szenvedés negatív mozzanatainak és az ellene való erkölcsi alapelveken való tiltakozásnak erőteljesebb beillesztése ebbe a dimenzióba.

A szenvedés ilyenén elismerése és felértékelése összefüggésbe hozható a folyamatok "radikális" megváltoztatásának elutasításával.

A teológiai dimenzió kvintesszenciája a munka spirituális lényegének, a Kinyilatkoztatásban adott értelmének, üdvörtörténi jelentésének feltárása, hogy belőle levezetődjön a munka morális értelme. Nem más ez, mint a munkatevékenység jelentéssel való felruházási folyamatának megfejtese, értelemmel való telítettségének felfedezése. Ennek az értelemnek a tartalmát az adja, amivel a munka "Isten szemében" bír, forrása a Kinyilatkoztatás, célja a munkának "a mindenség művébe" való illesztése. A munka spiritualitása tehát részben a munka általános szellemi lényegének, vallási jelentésének feltárása, részben a konkrét viszonyok között tevékenykedő ember munkája értelmének felfedése.

Az enciklika munkafelfogásának /III. egyáltalán a teológiai, vallási felfogásának/ univerzalizmusa és metaetikája, amennyiben felülemelkedik a konkrét munka negativitására, egyféléképpen közömbössé tesz a partikuláris igazságtalanságok iránt, mintegy maga alá gyűri azokat, hogy azután az általánosság szintjén fölülük emelkedjen, és kritikájukat képezhesse az általános emberi méltóság és igazság nevében, hogy felemeljen minden embert eredendő méltósága által ember mivolta szintjére, amely független a végzett munkájától. Az elvek elvont, spirituális-morális lényegének helyességét nem érvénytelenítik, nem változtatják meg azok hibás /nem helyes értékrendű/ alkalmazásának következményei.

Az enciklika filozófiai dimenziója

Bár a pápa az enciklika tradicionális "műformájához" kapcsolódik, és nem tesz explicit filozófiai hivatkozásokat, mégis lehet és érdemes a filozófiai hatások nyomát keresni, anélkül, hogy azt erőltetnénk. Van szemléletének egy mélyen meghúzódó filozófiai bázisa. A legészrevehetőbb és jelenlévőbb a kantli etika kategorikus imperatívuszának alapvető gondolata, amelyhez kapcsolódik a *Laborem exercens* szociális-etikai alapelve: "... a célok szubjektuma, azaz maga az eszes lény sohasem pusztán eszköz, hanem minden eszközhasználat legfőbb korlátozó feltétele, vagyis mindenkor mint cél válik a cselekedet összes maximájának alapjává."

A másik jelenlévő tendencia az arisztotelész-tomista gyökerekből táplálkozó tradicionális felfogás alkalmazása, azaz a tranzitív és intranzitív cselekvések megkülönböztetése, amely lehetővé és szükségessé teszi a munka szubjektív és objektív oldalainak elválasztását, a munka spirituális-morális tartalmának elkülönítését a tárgyi-manuális oldalról mint szekunder, alárendelt dimenziótól.

A pápa elutasítja a /dialektikus/materialista munkaértelmezést mint olyan felfogást, amely nem képes a munka adekvát megközelítésére. Megjelenik a perszonalista fenomenológia néhány jellegzetessége is /de nem beszélhetünk M.Scheler erőteljes hatásáról a pápai munkafelfogás tekintetében, miként azt kifejtem a disszertációban/.

Az enciklika szaktudományos dimenziója

Az enciklika munkafelfogásának szaktudományos dimenzióját elsősorban a tudományokhoz általában kialakított viszonya határozza meg, mégpedig ahogyan beszél róluk, és ahogyan építkezik belőlük.

A társadalomtudományok szerepéről, felhasználhatóságáról a zsinati szellem nyitottságával nyilatkozik, mindamellett hangsúlyozza, hogy a tudományok mellett, sőt megelőzve, számára a tradicionális egyházi

megközelítés az irányadó, és kiemeli az erkölcsi megközelítés szándékát és elsődlegességét. A társadalomtudományok fontosak a pápa számára, részben, hogy figyeljen azokra a szellemi áramlatokra, amelyek veszélyesek, részben a jelen valóságának, bonyolult összefüggéseinek megértéséhez szükségesek.

A pápa az enciklikában legkonkrétabban a közgazdaságtudományt említi, elsősorban a tradicionális vagy ortodox közgazdaságtan ökonomizmusának bírálataiban. Kevésbé fogadja el és veszi figyelembe a közgazdaságtan specifikus kérdésfeltevéseinek illetékességét ön maga által is tudatosított határain belül, és a modern közgazdaságtan azon irányzatait, tendenciáit, amelyek maguk is szakítanak a munka fogalmának egyoldalúságával, amely a munkát csak a termelés faktoraként szemléli, amelynek motívuma az ember egyoldalú materiális szükségletére való termékelőállítás. A szociológia szempontjai elsősorban a tapasztalati világ számos problémájának és elméleti-gyakorlati megoldásának figyelembevételében mutatkoznak meg, anélkül, hogy hivatkozna rá álláspontja erősítéseként, ill. konkrét elutasításaként.

Az enciklika ideológiai jellege

Az enciklika ideológiai jellegét három aspektusból vizsgálhatjuk:

- konkrét ideológiák bírálataként,
- az enciklikabeli nézeteknek egyes társadalmi csoportok érdekviszonyaival való összefüggéseként, valamint
- a pápai munkafelfogás munkaideológiai és ökológiai vonatkozásaiban.

A konkrét ideológiák, eszmarendszerek bírálata a materializmus, az ökonomizmus, a liberalizmus és a marxizmus kritikájában fedezhető fel. Ezek elutasítása alig különbözik a korábbi pápai enciklikák hasonló /pl. a marxizmusra vonatkozó/ megnyilvánulásaitól, sőt, talán erősebb azoknál.

Az enciklika indirekt módon ideologikus funkciót is betölt azáltal, hogy különböző csoportérdekeket elégít ki vagy elégíthet ki, mert az enciklikabeli nézetek különböző társadalmi csoportok érdekviszonyaival hozhatók összefüggésbe. Ma is az egyes csoportok a maguk érdekeit, szempontjaik alapján találnak benne hivatkozási alapot, hasznosítható gondolati elemeket.

Hangsúlyozni kell, hogy ez az ideológiai aspektus az enciklikában nem direkt ideológiai hatás eredménye, hanem sokkal finomabb mechanizmusa, elsősorban magának a munkafelfogásnak tartalmi-formai jegyei, belső sokrétegűsége hozza létre, és ezáltal képezheti a mind differenciáltabb, plurálisabbá

váló belső-külső környezetben a különböző értelmezések, alkalmazások kiindulópontjait.

Ezért az egyes érdekcsoportokhoz való kötődés vizsgálatán túl, sőt talán azt megelőzve, ma inkább abból a szempontból kell vizsgálni az enciklika ideologikus aspektusát, hogy mennyire hozható összefüggésbe az egyes rendszerek újratermelési logikájával, azaz mennyiben tűnik a munkatársadalom, ill. a posztmodern tendenciák legitimációjának, másképp: mennyiben felel meg a munkaideológiák sajátosságainak.

A pápai munkaértelmezés a klasszikus ipari társadalom munkaszükségletéhez jobban igazodik az elemzésben /a termelésre, a munka-tőke konfliktusra történő koncentrálással, a munka magas értékének hangsúlyozásával, a munkával való nagyfokú azonosulás kialakításának szándékával és képességével/ mint napjaink posztindusztriális társadalmainak újszerű problematikájához, amely realisabb és ellentmondásosabb módon látja és láttatja a munka emberi-társadalmi helyét, szerepét. Ugyanakkor a pápa munkaszemlélete általános humánus tartalma által, az ipari társadalom bírálata, a személyiség magasra értékelése révén nem áll mereven szemben a posztindusztriális társadalom követelményeivel. Kapitalizmusleírása és -bírálata, a munkához való jog, az igazságos társadalmi struktúrák igényének követelménye a harmadik világ számára éppúgy elfogadhatónak és adekvátnak tűnik, mint ahogy a fejlett ipari demokráciák számára kedvező a munka kreatív potenciálja kibontakoztatására adott biztatása.

Látni kell a pápai munkaértelmezés innovatív jellegét, szerepét, mert kompenzáló, de mobilizáló erő is jelenthet éppen azáltal, hogy releváns csoportok és döntéshozók vagy a mindennapi tevékenységüket végző dolgozók a munkára vonatkozó elfogadó-ösztönző értelmet bonthatnak ki belőle.

Napjaink ideológiái között, szorosan kapcsolódva a munkafelfogásokhoz és munkaideológiákhoz, jelennek meg az ökológiai ideológiák. A pápai értelmezés az ember Föld feletti uralmának hangsúlyozásával, ill. annak értelmezésbeli megszorításaival /ti. nem irányulhat az ember ellen/, az ellentétes magyarázatok, interpretálások lehetőségét engedi meg ökológiai szempontból is.

Sok helyen és sok témánál említettem már, hogy a sokrétegű, képlekeny fogalomhasználat és megközelítés adja a sokféle értelmezési lehetőséget, amelyhez még társul a befogadó heterogén érdeke, szándéka, reakcióképessége, megközelítése. Mindez hozzájárul magának az enciklika fogadtatásának széleskörűségéhez, sokszínűségéhez, hatékonyságához, kritikus befogadásához.

A munkafelfogás optimista pozitívizmusa minden ember számára, a konkrét munka méltatlan

állapotában lévőek számára is "vigaszt", szimbolikus kompenzációt nyújt, de egyben "ellenállási jogot" az igazságtalan társadalmi struktúrákkal szemben. Ugyanakkor ez az "ellenállási jog" igen képlékeny, határozatlan formában jelenik meg az enciklikában, a radikális megoldások elutasításától /marxizmus osztályharca, felszabadítás teológia törekvései/ a jogos ellenállás formáinak olyan elismeréséig, mint pl. a szervezkedés, a sztrájk joga.

III. Az enciklika kritikai visszhangja

A "vallási üzenet" termelője és küldője "a vallási hatalom" megszerzéséért küzd. A tényleges vallási hatalom azonban nem más, mint "ami tartósan módosítani képes a laikusok képzetait és gyakorlatait, megfelelő vallási habitus kialakításával", ezért nem közömbös az üzenet befogadása, értelmezése.

Az "üzenet" befogadása nem egyszerűen a csoportnak a társadalmi struktúrában elfoglalt leszűkített helyétől függ, hanem sokkal inkább attól, hogy hogyan érinti a csoportot a társadalmi újratermelés egész logikáján belül. A befogadás egyedisége mögött sajátos parciális-lokális érték- és érdeklehetőségeket fedezhetünk fel. Így már a befogadás sokszínűsége miatt sem lehet redukálni az enciklika üzenetét valamely, a szöveg mögött meghúzódó egyértelmű "lényegre". Többszörösen is közvetített és interpretált az, ahogyan a vallási dokumentum, jelen esetben az enciklika a befogadásban értelmezett.

Az az értelem, amit a pápa kibontani és közvetíteni akar, sem a "forrásokban", sem magában a munkában immanensen nem található meg, mert ezek nem tekinthetők olyan realitásként, amelyek valamilyen objektív struktúrájuk folytán "adott" jelentéssel felruházhatók. Ugyanez vonatkozik mindarra, amit az értelmezők a pápai dokumentumba foglaltakban felfedeznek. Ez sokkal inkább a saját pozíciójukból fakadó munka- és enciklikaértelmezésük, értelemadásuk révén keletkezett tartalom.

Az enciklika fogadtatásából is eléggé látható, hogy a dokumentumnak mint szövegnek nincs valamilyen objektív, zárt - a recepciótól független - jelentése. A róla alkotott vélemény /tudás/ sohasem független a szubjektumnak attól a sokat vizsgált szempontjától, amely az értelmező tudatos vagy nem tudatosított, bevallott vagy be nem vallott érdekhelyzetéből adódik. Egy ilyen szemlélettel meg lehet kísérlni a hermeneutika és a tudásszociológia megközelítési szempontjainak együttes alkalmazását.

A posztmodern számára éppen a "metanarratíva" a probléma, amely olyan tudásként határozza meg önmagát, ill. olyat szándékozik adni, amely a többi felett áll, különleges státusszal bír. De éppen az enciklika befogadása mutatja, hogy ugyanannak az empirikus műnek különböző jelentései lehetnek, a

különböző személyek és csoportok eltérő módon értelmezhetik.

Így a pápai munkaértelmezésről a befogadás sokszínűségét nézve kiderül, hogy különböző jelentései, interpretálásai vannak, amelyek korlátozott érvényűek. A befogadás körülményei, tágabb perspektívái alakítják a szöveg jelentéseit, az enciklika szövegének új előállítása történik olvasataiban: "... A szövegrész nem tartály, amely tartósítaná a jelentést, a szavak nem választhatók el olvasásuk módjától. Az olvasás ilyenformán a jelentéssel 'felavató aktus' ...". A sokféle olvasat lehetőségét éppen a többjelentésű szimbolikus struktúra hordozza.

A befogadás vizsgálatában a következő kérdések megválaszolása vezérelt:

1. Szükségesek-e még ma is társadalmi enciklikák, különösképpen olyanok, amelyek "elvont" témákat ragadnak meg, milyen előnyei és hátrányai, funkciói vannak e megközelítésnek?
2. Hogyan értékeli az enciklika munkafelfogását?
 - Túlértékeli-e a munkát az enciklika?
 - Elég konkrét-e az elvárások fényében?
 - Mennyiben igazodik a mai kor követelményeihez és szükségleteihez?
3. Mennyiben felel meg a munkaideológiák jellegzetességeinek? /Mennyiben alkalmas a munkával való nagyfokú azonosság létrehozására, ill. mennyire képes hozzájárulni a munka világában tapasztalható sokféle probléma megoldásához?/

Ugyanakkor igyekeztem a "befogadók" mögöttes motívumainak és hozzáállásának érzékeltetésére is. Ahol elengedhetetlenül szükséges volt - ha csak jelzésszerűen is -, utaltam a befogadást meghatározó feltételekre. Úgy gondolom, a recepció tényleges helyzetét, sokszínűségét és jellegzetes típusait sikerült megragadnom anélkül, hogy torzítottam volna. Elismerem, arra is törekedtem, hogy "érzékletessé" tegyem /"bizonyítsam"/ kiinduló gondolataim és feltevéseim helyességét a munkafogalom tartalmi és formai sajátosságairól, a szimbolikus struktúra szerepének a fontosságáról. Egyszerűen a tudásszociológiai megközelítésben rejlő elemzési lehetőségek maximális kihasználására törekedtem.

IV. A munka vallásos felfogásának perspektívája és a ráirányuló vizsgálatok jelentősége

A munka vallásos felfogásának jövője alapvetően kötődik a világ keresztény jövőjének általános perspektívájához, ahhoz, hogy miként alakul a vallás és benne a katolikus egyház helye, szerepe.

A vallási etika az élet és egyes jelenségei, így a munka szférájának értelmezéséé el alkalmassá válik

az inkulturálódásra. Ugyanakkor maga a társadalom is igényelheti a vallásos munkaethosz jelenlétét akár tradíciója által, akár a társadalom különböző területeinek "defektjei" által, amikor nem kielégítő működése fejleszti ki a vallás iránt megnövekedett igényeket. Ezek a szükségletek az etika és a vallás-etika szempontjainak intenzívebb bevonását jelentik a célracionális cselekvések területére, mintegy a funkcionális működés átítatására.

Napjainkban három álláspont fogalmazódik meg ezzel kapcsolatban:

- lehetséges a vallásos munkaethosz iránti szükséglet megerősödése,
- nemcsak lehetséges, de szükséges is a kereszténység /és annak különböző válfajai: protestáns és katolikus/ különböző értékeinek jelenléte a modern, ill. posztmodern társadalmak zavartalan funkcionálásához, és éppen a tradicionális vallási értékek segíthetnek a problémák megoldásában,
- és megjelennek olyan elméletek is, amelyek szerint ma a vallási nézetek, így a munkára vonatkozóak nem szükségesek vagy nem lényegesek a modern, még inkább a posztmodern társadalom számára, sőt a katolikus mentalitásra úgy tekintenek, mint amely a modern társadalom, a liberalizmus dinamikájával szembenálló tendenciákat erősít.

A katolikus egyház új pozíciója attól is függ, mennyire képes az inkulturálódás nehéz feladatával egy - számára ellentmondásos - kultúráváltás közepette megbirkózni. Ahhoz, hogy mennyiben lesz vallásilag motivált a cselekvés, döntő, hogy mit tud és milyen széles spektrumban egy vallás felajánlani, pl. a munka világában résztvevők számára.

Ma egy vallási rendszer hatékony működéséhez három feltétel szükséges: az empirián túlmutató legitímációval rendelkezzen, elég általános legyen, az adott kultúrában gyökerezzen, azaz választ adjon a problémákra, mint specifikus "vallási üzenet" közvetítője minden releváns csoport számára. Végül is a katolikus munkafelfogás esélyeit ma az adja meg, hogy a bekövetkezett változásokhoz hogyan tud igazodni, s mint láttuk, munkafelfogásának töbrétegeúsége révén, igen rugalmasan. Ezért a fő problémák a szekularizációhoz, az univerzális etikákhoz, a liberalizmushoz, a posztmodern tendenciákhoz való viszonyban jelentkeznek.

A metaetikák problémája

A deszakralizált világnak szüksége lehet a vallásra, a katolicizmusra, a katolikus munkafelfogásra. Ugyanakkor a katolicizmusnak sem kell félnie a szekularizálódó világtól, mert bár nem tarthat igényt régi

pozíciójára, eszmevilága és benne a munkafelfogása a modernitás és a posztmodern gondolkodás által "egészében kikezdetetlen", mert mindegyik kapcsolódhat tradíciója egy-egy vonulatához.

A vallás esélye megnő akkor, ha az emberek tömegesen igénylik az egyértelműséget nyújtó nézeteket. A "kikezdetetlen értékek" iránti igény is életben tartja, mert az egyszerű, biztonságot ígérő válaszok iránti szükséglet megjelenik az olyan társadalomban, amely gazdasági és politikai bajokkal küzd, és nehezen tudja megválaszolni problémáit. Szükség mutatkozik univerzális etikák iránt ott is, ahol az individuális, kisebbségi vagy az általános emberi jog nem érvényesül valamely "monizmus" uralkomlása miatt, mert ezzel saját "univerzalizmusa" elvont szemponjait állítja szembe, amikor az egyetemes valláserkölcstnek "megváltó", de legalábbis "működtető" szerepet tulajdonítanak, amikor az általános erkölcsi felelősség és funkció megalapozásához szükségesnek tartják a valláserkölcst.

Az univerzális etikák érvényességét behatárolja a fundamentalizmus veszélye, s annak korlátozottsága, hogy felhasználhatók legyenek az életvilágbeli konkrét feladatok megoldására, mert a túlságosan elvont elvek és normák nem képesek konkrét támaszt adni az embereknek, formálisak maradnak.

A katolikus munkafelfogás egyaránt magába foglalja a formális univerzalizmus és tartalmi fundamentalizmus aspektusait, mindkettő veszélyeit, de erőnyeit, lehetőségeit is. Ezért eléghet ki széleskörű, ellentétes igényeket, és kelt ugyanakkor hasonló hiányérzeteket. A mai világban élő ember számára elérhető közelségbe tud hozni "utópikus" elképzeléseket, értékrendszert, és ezzel "látens aktualitást" biztosít számukra. Utópikus abban az értelemben, hogy a valóság változását az ideál felrajzolásával mozdítja előre. Azzal, hogy elvei és értékei konfliktusba kerülnek a társadalomban uralkodó célokkal, konstruktív kihívást jelentenek a társadalmi környezet számára. Kritikai viszonyulásuk nyomán kreatív kölcsönhatás jöhet létre a valóságos tendenciák és a normatív elképzelések között. A másik funkció, hogy éppen a látens jelenléttel általános elvei "megvesztegethetetlen bírák" lesznek a praxis felett. Ebben van az egyház, a pápai felfogás "konzervativizmusának" ereje.

A posztmodernbe való illeszkedés

Hogyan alakul a katolicizmusnak a jelenlegi sokszínű, sokjelentésű, képlekeny posztmodern tendenciákba való ékelődésének, kapcsolódásának lehetősége? Látszólag közel hozza egymáshoz a posztmodern és a katolikus gondolkodást a "modernnel való szembenállás" hagyomány /Syllabus/. "Erős formájában" ez a szembenállás ma már csak szórványosan van jelen, de megmarad azért valami

a modernséggel való fenntartásból, pl. a politikai és gazdasági liberalizmustól való idegenkedés formájában.

Ez a kérdés azért izgalmas számunkra is, mert az enciklikában egyszerre van jelen a modernség kritikája és egyben egy "hozzásimulás" is.

A modernitás kritikája a felszínen azonosnak tűnhet a katolikus felfogásban és a posztmodernben a modernitás elvének és gyakorlati valóságának belátásában, a leszűkített racionalitás és emberközpontúság feladásában, és egy nem racionalizált alapállás, magyarázat, tudás megjelenhetőségében. Mindez a vallási megismerés és gyakorlat felfedezéséhez is vezethet. A katolicizmus számára ez annak a modernitásnak a tagadása, amely egy szilárd, objektív értékrendet feladott, amely a "természet feletti uralmat" egy "magasabb ésszerűség" híján, immanensen akarta elérni, amely így csak önpusztító folyamathoz vezethet.

De kiterjed-e a posztmodern toleranciája az univerzális igényű nézetekre is? Hiszen rá éppen annak az emberképnek az elutasítása jellemző, amely az embert minden dolog mértékéként, céljaként és központjaként, a világ uraként értelmezi, elutasít egy pusztán funkcionális, abszolút pragmatista civilizációt, úgy, hogy egy újhoz nem ad abszolút alapokat, sőt tagadja az egységes univerzális értelmezés, világlátás, világmagyarázat lehetőségét, megalapozottságát. A posztmodern szakít az univerzális világlátással, a valóság egyedül helyes értelmezésével, megválaszolhatóságával és megválthatóságával.

A katolikus felfogás határozottan elkötelezett egy értékrend mellett, ebből a szempontból láttatja a világot és mond ítéletet felette. Míg a posztmodern az univerzalitás dekonstrukciójára vállalkozik, a vallási értelemadás annak megerősítésére.

A liberalizmushoz való viszony

Annak megválaszolásához, hogy hogyan illeszkedik a katolicizmus a modernitás szerveződési keretébe, meg kellett nézнем a liberalizmushoz való viszonyát.

A katolicizmust hagyományosan liberalizmus ellenesség jellemzi. Mégis nem feltétlen a szembenállás. Már egészen korán találunk olyan katolikus gondolkodókat, akik lehetségesnek tartották a nyitást a liberális értékek irányába.

Napjaink gondolkodói közül szintén többen úgy gondolják, hogy a liberalizmus bizonyos válfajai,

elméletei és gyakorlatai nem mondanak ellent a katolikus értékeknek. Vannak olyan társadalmi és elméleti igények, amelyek a liberális társadalom problémáinak megoldásához a valláserkölcsi támogatást és megalapozást igénylik. Csak az olyan törekvés, az egyháznak az a szerepvállalása nem egyeztethető össze vele, amely éppen - többek között mint a Laborem exercens enciklika is - a liberalizmus kritikáját tekinti egyik feladatának.

A Laborem exercensben nem érezhető a liberalizmus hagyományos értékelésén való túllépés, a megítélés változtatási szándéka - legalábbis a direkt megfogalmazásokban. Ugyanakkor számos probléma megközelítése alkalmat ad arra, hogy azokban liberalista elveket, társadalmi tendenciákat fedezzenek fel.

Hoz-e újat az enciklika munkafelfogása?

Említettem a munkaszociológia azon megállapítását, hogy ha az életvitelben a munka és problémáinak központi szerepe megnő, akkor megnő az értelmezésének szükséglete, és előbb-utóbb bekövetkezik magasra értékelése, amely magával hozza a vallási értéke és szentesítése iránti igényt is. A munkára vonatkozó mai elemzésekben kettősség található. Részben valóban a termelés-, a munkaparadigma visszaszorulásáról beszélnek, másrésztől többen állítják, hogy a munka megmarad továbbra is az élet központi szervezőelvének, az emberi életlehetőségek meghatározójának, nemcsak az embernek a természet átalakítására való utaltságában, de szociokulturális /értelemadó, státuskijelölő stb./ jelentősége révén is. Ugyanakkor olyan posztmateriális, posztmodern tendenciák is kezdenek kirajzolódni és megfogalmazódni, amelyek a munkavilágot és a rávonatkozó értelmezéseket is átalakítják. Ebbe a tendenciába a katolikus felfogás /és az enciklika értelmezése is/ három jegyével "szervesen illeszkedik".

Ez a három jegy: a jelentések sokrétűsége, a jelentőségének "mértéken" belülsége és "közvetítettsége" /a munka és más tevékenységformák merev elválasztásának eltűnése/.

Az enciklika munkafelfogása tartalmában többszű, amely sokféle értelmezés létrejöttét és befogadását teszi lehetővé, ezáltal időtállóvá lesz, képessé válik alkalmazkodásra és beilleszkedésre korunk kulturális arculatába /vallási, szellemi és munkavilágának áramlataiba/, saját pozitív szerepének megtalálására.

Ez a szerep nem más, mint a valóság "adottságán" való túllépés lehetőségének tudatosítása, egy kritikai attitűd érvényesítése az ember világi méltóságának, humánusának megsértése elleni

protestálással. Ezzel a hangsúlyt nem az ember korlátaira, hanem lehetőségeire teszi. Az embert a munka evilági értékeinek elismerésére, ezáltal "létezése" értelmének átgondolására készíteti. Ugyanakkor a saját értékeivelazonáló valóságtendenciákat legitimálja, mert megengedi, hogy benne legitimálóforrást találjanak. Univerzális és normatív jellegű alapelvei a gyakorlati cselekvésben felszólító jellegűek.

Van tehát elvontságában is gyakorlati aspektusa. Ha nem is vezet közvetlenül a gyakorlati cselekvésmódosításához, de nem is tesz semmilyen "engedményt" a fennálló "hibás struktúráknak", emberi gyakorlatnak. Az enciklika nem valami konkrét modell értelmében kíván egyetlen paradigmát kínálni, hanem szilárd, egyértelmű etikai alapelvek feltárására, orientációs szerepre törekszik.

Nem kell ahhoz "konjunktúralovagot" csinálni a pápából, s a legkisebb rosszhiszeműséggel sem bírni, hogy belássuk, mennyire a kor szelleme hatja át az enciklikát. Ugyanakkor összhangban van a tradícióban élő ellentétes tendenciákkal, részben azon kritikai elemekkel, amelyek a munka "mértéken túli" megnyilvánulásaira, így az extenzív fejlődés paradigmájának kritikájára irányulnak, és összhangban van a munkatársadalom igényeivel, munkaideológiai szükségleteivel, amennyiben a munka magas vallási értéke által alkalmas a munkára való intenzív ösztönzés, a kemény munkában való helytállásra készítetés ideológiai funkcióit is betölteni. Részese lehet így ma több munkaparadigmának, amelyek a modernitás működési elvein és annak kritikáján alapulnak, anélkül, hogy meg kellene tagadnia a katolikus felfogás múltját, tradíciója valamely elemét. Ezért tekinthető a katolikus munkainterpretáció reprezentáns dokumentumának a Laborem exercens enciklika.

V. Az értekezés főbb eredményei

1. A témaválasztás /újszerűsége, időszzerűsége, a probléma - leginkább vallásszociológiai - kidolgozatlansága/.
2. A téma széles összefüggésrendszerbe, teljes problémakomplexumba helyezése.
3. A téma kevésbé ismert irodalmának "felfedezése" és feldolgozása.
4. A vallásszociológiai megközelítés alkalmazása. A tudásszociológia sajátos szempontjának érvényesítése, amely az elemzéseket újszerűen, új szempontokkal bővítette. Tartalmilag:
 - a szimbolikus struktúra szerepének,
 - a munka definiálási problémáinak /többrétegű és többjelentésű fogalomhasználatának/,

- a munkafelfogás dimenzióinak /az irodalomban leginkább a teológiai, legfeljebb néhány filozófiai vonatkozása említett/,
 - a fogadtatás sajátzerűségének kibontása, bemutatása.
5. A témának egy átgondolt és kidolgozott - átfogó és lényegi - tágabb keretbe illesztése: a mai munkainterpertációkhoz /Bevezetés/, ill. szellemi-gyakorlati áramlatokhoz /szekularizáció, univerzális etikák, posztmodern, liberalizmus/ való kapcsolódásának vizsgálata.
6. Mindezek alapján láthatóvá válik a Laborem exercens munkafelfogásának aktuális és perspektivikus szerepe, funkciója, értéke.

VI. A szerző e témában publikált tanulmányai

1. A munka életszükségletté válása. DOTE Marxizmus-leninizmus Intézet Tudományos Közlemények 1976. 41-51.
2. A munka humanizációjának problémái. DOTE Marxizmus-leninizmus Intézet Tudományos Közlemények 1978. 54-70.
3. A munkaszükséglet filozófiai problémái. Debrecen, 1980. Doktori értekezés.
4. A munkaszükséglet mint filozófiai kategória. YMÉMF Tudományos Közleményei 1983. Melléklet 33-45.
5. A marxi munkafelfogás érvényessége napjainkban. KLTE Tudományos emlékülés előadásai. Debrecen, 1983. 127-138.
6. Max Weber: A társadalomtudományok objektivitásának és értékmentességének kérdéséről. DOTE Marxizmus-leninizmus Intézet Tudományos Közlemények 1984. 46-63.
7. Elmélet és ideológia viszonya a munkáról szóló nézetek kapcsán. Tudományos konferencia anyaga. Debrecen, 1985. 104-118.
8. A munkára vonatkozó elméletek legitímációs problémái. Tájékoztató. Kiadja a Művelődési Minisztérium 1985. 24-35.
9. A technika és a társadalom a polgári elméletekben. Szakszervezeti Szemle 1986. 4. 55-60.
10. Munkainterpertációk a szociológia tükrében. KLTE Társadalomelméleti Intézet Tanulmányok 1989-90. 77-87.
11. A disszertáció anyagából folyóiratszövegek megjelentetése előkészületben van.